

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT PEDAQOJİ UNİVERSİTETİ**

Əlyazması hüququnda

GÜLTƏKİN RAMİZ QIZI HƏSƏNOVA

**TƏLƏBƏLƏRİN ÖZÜNÜREALLAŞDIRMASINDA
DEMOQRAFİK AMİLLƏRİN NEQATİV
TƏSİRLƏRİNİN ARADAN QALDIRILMASI
YOLLARI**

**5804.01 – Ümumi pedaqogika,
pedaqogikanın və təhsilin tarixi**

**Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın**

AVTOREFERATI

BAKİ - 2013

Dissertasiya işi Bakı Dövlət Universitetinin “Pedaqogika” kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər:

Hikmət Əbdül oğlu Əlizadə
pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor
Rəhimə Mahmud qızı Mahmudova
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Rəsmi opponetlər:

Akif Nurağa oğlu Abbasov
pedaqogika üzrə elmlər doktoru,
professor, əməkdar müəllim

Heydər Allahyar oğlu Cəfərov
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Aparıcı təşkilat: Sumqayıt Dövlət Universitetinin pedaqogika və psixologiya kafedrası

Müdafiə “__29__”_11__2013-cü il saat “_____” Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin nəzdində fəaliyyət göstərən FD.02.061 dissertasiya şurasının iclasında kiçik akt zalında keçiriləcəkdir.

Ünvan:Az-1000, Bakı şəhəri, Ü.Hacıbəyov küçəsi 34.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin elmi kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferat «_____»_____2013-cü ildə göndərilmişdir.

Dissertasiya şurasının
elmi katibi:

dos.K.R.Quliyeva

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Tədqiqatın aktuallığı. Müasir dünyada baş verən qlobal ictimai, siyasi, iqtisadi, mədəni proseslər insanlardan peşə sahəsində özünü səriştəli mütəxəssis kimi formalaşdırmaq, rəqabətə girmək və uğur əldə etmək, bir sözlə, özünüreallaşdırmaq bacarığı tələb edir. Özünüreallaşdırma mürəkkəb, uzunmüddətli və dialektik prosesdir. Hər bir cəmiyyətdə insanın özünüreallaşdırması, bir tərəfdən, bu cəmiyyətin daşdığı milli mədəniyyətlə, sosial-iqtisadi reallıqlarla, digər tərəfdən, fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərlə, tərbiyə mühiti ilə bağlıdır. Göstərilən amillərin təsir xüsusiyyətlərinin bu və digər səviyyədə öyrənilməsi müasir dövrdə gənc nəslin, xüsusilə ali peşə təhsili alan tələbələrin hazırlığında əhəmiyyətli yer tutur ki, bu da problemin aktuallığının ilkin şərti kimi qəbul oluna bilər.

Tələbə özünüreallaşdırması müasir dövrdə əslində ali təhsilin nəticəsi kimi qiymətləndirilə bilər. Elə bu baxımdan da tələbə özünüreallaşdırması daima diqqət mərkəzindədir. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, ali təhsildə onun formalaşmasına neqativ təsir edən amillər də az deyildir. Məsələn, hazırda qloballaşma fonunda dünyada baş verən demoqrafik hadisələr- insan itkisi, təbii fəlakət nəticəsində əmlakın və sağlamlığın itirilməsi, ailədə boşanma hadisəsi üzündən valideynlərdən ayrı yaşamaq məcburiyyəti, miqrasiya, işsizlik və s. cəmiyyət həyatının bütün sahələrinə özünəməxsus şəkildə təsir edir. Sadalanan demoqrafik amillər şəxsiyyətin aktuallaşmasının əsas komponentlərindən biri olan özünüreallaşdırmaya da ləngidici təsir göstərir. Ona görə də tələbələrin üzləşdikləri neqativ demoqrafik amillərin özünüreallaşdırmaya təsirini öyrənməyə, bu sahədə aparılacaq pedaqoji işin yol və vasitələrini ümumiləşdirməyə ciddi ehtiyac vardır. Problemin məhz bu aspektdən öyrənilməsi onun aktuallığını şərtləndirən digər mühüm amillərdən biridir.

Sosiallaşma problemi müasir təhsildə prioritet məsələlərdəndir. Xüsusilə, neqativ demoqrafik təsirlərə məruz qalmış, sosial müdafiəyə, mənəvi dəstəyə, diqqətə və qayğıya ehtiyacı olan tələbələrin sosiallaşması müasir təhsildə diqqət çəkən məsələ kimi vurğulanır. Şübhəsiz ki, demoqrafik amillərin neqativ təsirləri ilə üzləşmiş tələblərin sosiallaşmasında da müxtəlif ləngimələrin olması labüddür. Bu, həm onların ünsiyyət və fəaliyyətinə, həm də bütövlükdə şəxsiyyətin inkişafına təsirsiz ötürşür. Nəticədə onlar tələbəlik dövründə özlərini yaxşı mütəxəssis kimi reallaşdırma bilmirlər. Təbiidir ki, belə tələbələrlə pedaqoji iş elə qurulmalıdır ki, onlar gələcək peşə fəaliyyətinin rolunu, karyera qurmanın, əməkdaşlıq etməyin, birgə fəaliyyətə qoşulmanın, özünüreallaşdırmanın mahiyyətini dərk etsin.

Bunun üçün sistemli tədqiqatlar aparılmalıdır. Bu istiqamətdə, göstərilənləri nəzərə alaraq tədqiqat işinin mövzusu “Tələbələrin özünəreallaşdırılmasında demoqrafik amillər neqativ təsirlərinin arada qaldırılması yolları kimi” müəyyənləşdirilmişdir.

Tədqiqatın işlənmə vəziyyəti. Məlum olduğu kimi, özünəreallaşdırma şəxsiyyətin quruluşu, onun inkişaf xüsusiyyətləri və dinamikası ilə bağlı olan fenomendir. Ona görə də pedaqogikada tələbələrin özünəreallaşdırılması bir sıra elmlərlə qarşılıqlı əlaqədə: fəlsəfi-pedaqoji, pedaqoji-psixoloji və sosial-pedaqoji, eləcə də demoqrafik istiqamətlərdə öyrənilir.

A.Maslou, A.Bandura, C.Rotter, B.F.Skinner, K.Pocers və b. öz tədqiqatlarında özünəreallaşdırma, onun quruluşu, məzmunu, inkişaf qanunauyğunluqlarının konsepsiyasını irəli sürürlər. Pedaqogikada özünəreallaşdırma problemini A.F.Lesqaft və S.T. Şatski sosial çətinliklər baxımından araşdırırlar. S.K.Yaqufarova, L.A.Antipova, E.A.Bayer, V.P.Borisenkov, Y.Z.Gilbux, V.K.Qriqorova, S.S.Zanayev və b. demoqrafik amilərin yaratdığı çətinliklər və tələbələrin özünəreallaşdırılması arasındakı əlaqənin xüsusiyyətlərini, eləcə də bu sahədə pedaqoqların qarşısında duran vəzifələri, problemin həlli yollarını öyrənmişlər.

Son illərdə təhsil sahəsində aparılan tədqiqatlarda tələbələrin sosiallaşması, onun sosial, pedaqoji, psixoloji problemlərinin öyrənilməsinə maraq artmışdır. Tələbələrin sosiallaşması Q.A.Şoskaya (tələbələrin birgə fəaliyyət prosesində özünəreallaşdırmasının xüsusiyyətləri), V.V.Boyko (birgə fəaliyyətdə xeyirxahlıq hisslərinin inkişafı), G.Pull, N.Bastians və A.Nauta (qrup fəaliyyətinin təşkilinin nəzərə alınması) və b. tədqiqatlarının predmeti olmuşdur. V.K.Qriqorova da şəxsiyyətin formalaşmasında mühüm amil olan özünəreallaşdırmanı gənclərin birgə fəaliyyəti şəraitində araşdırır.

Məsələyə təhsilin demoqrafik problemləri ilə bağlı daha əhatəli yanaşan tədqiqatçılar bu və ya digər demoqrafik amillərin təsirlərinin aradan qaldırılması üçün aparılan pedaqoji işin yollarını araşdırır, yeni təhsil texnologiyalarının tətbiqi yolu ilə tələbələrin özünəreallaşdırılması probleminin həlli üçün metodikalar təklif edirlər. Təhsildə demoqrafik təsirlərin aradan qaldırılması üzrə pedaqoji işin təşkili H.Ə.Əlizadə (təربiyənin demoqrafik problemləri), E.A.Başmakova (təhsil prosesində sağlamlaşdırıcı pedaqogikanın reallaşdırılması) və N.Y.Pereverzevanın (regiondakı sosial-demoqrafik problemlərin həllində təhsilin rolu) tədqiqatlarında geniş şəkildə öyrənilir. V.P.Bukin, T.B.Komissarova innovasiyalı təhsili tələbə-gənclərin sosiallaşmasının əsas faktoru kimi qəbul edir. T.O.Qordeyev və E.N.Osin gənclərin təhsil uğurlarında pozitiv təfəkkürün rolunu qabardırlar.

Bir sıra tədqiqatlarda problemin həlli göstərilir. S.K.Yaqufarova tələbələrin özünüreallaşdırması üçün sistem-yanaşma irəli sürür. Y.V.Şurlayeva tələbələrin özünüreallaşdırmasında dəyərlərin formalaşdırılması şərtlərini müəyyənləşdirir. Tələbələrin sosiallaşmasının pedaqoji baxımdan müşayiət olunması üçün A.V.Zudilova modelləşdirmə apararaq bu prosesdə vacib olan məsələləri sistemləşdirir. L.V.Yelagina, V.Q.Rındak, Y.V. Şapovnin mütəxəssislərin peşə mədəniyyətinin və peşə səriştəliliyinin olmasını, onların qarşılıqlı əlaqəsini qeyd edərək bununla bağlı praktik fəaliyyətdə tələbələrə özünüreallaşdırmanın yollarının öyrədilməsini zəruri sayırlar. Həmçinin, vəziyyətdən çıxış yolu olaraq L.N.Korşunova pedaqoqların sosial məsuliyyətinin, O.V.Yeryomkina müəllimlərin psixodiyagnostik mədəniyyətinin artırılmasını, M.A.Cerelevskaya kommunikativ mədəniyyətin yaradılmasını, V.P.Zaxarov, N.Y.Xryaşeva bu sahədə sosial-psixoloji treninqlərin keçirilməsini məqsəduyğun sayırlar.

Tədqiqatın obyektı - ali məktəb tələbələrinin özünüreallaşdırması prosesidir.

Tədqiqatın predmetini demoqrafik amillərin tələbələrin özünüreallaşdırmasına göstərdiyi neqativ təsirlərin aradan qaldırılması yolları təşkil edir.

Tədqiqatın məqsədi demoqrafik amillərin tələbələrin özünüreallaşdırmasına göstərdiyi neqativ təsirlərin qarşısını almaq üçün səmərəli pedaqoji üsulların, vasitələrin və özünütərbiyə yollarının müəyyənləşdirilməsi və öyrədilməsidir.

Tədqiqatın fərziyyəsi. Demoqrafik amillərin ali məktəb tələbələrinə neqativ təsirlərinin xüsusiyyətləri öyrənilərsə, bu təsirlərin qarşısı vaxtında alınarsa, bunun üçün müasir pedaqoji-psixoloji texnologiyalardan istifadə edilərsə, tələbələrdə özünüreallaşdırma imkanları artır: a) tələbələr üzləşdikləri təsirlərin ictimai, siyasi, sosial mahiyyətini dərk edər, üzləşdiyi çətinlikdən çıxmaq yollarını axtarar; b) onların sosial uyğunlaşması intensivləşər; c) akademik uğurların əldə edilməsi tənzimlənər; d) gələcək həyatını qurmaq, mənsəbə çatmaq, peşə sahəsində özünü reallaşdırmaq üçün peşə səriştəliliyini artırar.

Tədqiqatın vəzifələri:

- problemin elmi - nəzəri məsələlərini öyrənmək;
- tələbələrdə özünüreallaşdırmanın xüsusiyyətlərini öyrənmək;
- demoqrafik amillərin tələbələrə təsiri və özünüreallaşdırma arasındakı əlaqəni öyrənmək;
- tələbələrin özünüreallaşdırmasında pozitiv təfəkkürün rolunu müəyyənləşdirmək;

- neqativ demoqrafik təsirlərlə üzləşmiş tələbələrdə sosial uyğunlaşmanın inkişaf yollarını ayırd etmək;
- tələbələrdə özünüreallaşdırmanın vasitələrini qruplaşdırmaq;
- neqativ demoqrafik təsirlərlə üzləşmiş tələbələrin akademik uğurlarının inkişaf etdirilməsində istifadə edilən müasir texnologiyaları seçmək və tətbiq etmək;
- neqativ demoqrafik təsirlərlə üzləşmiş tələbələrdə özünüreallaşdırma imkanlarının artırılması üzrə diaqnostik metodikalar hazırlamaq və tətbiq etmək;
- neqativ demoqrafik təsirlərlə üzləşmiş tələbələrdə özünüreallaşdırma imkanlarının artırılması üzrə, məsləhət və korreksiya işinin istiqamətlərini müəyyənləşdirmək.

Tədqiqatın metodoloji əsasını pedaqoji fakt, hadisə və prosesləri öyrənmək, dərk etmək və dəyişdirmək məqsədilə tətbiq olunan prinsiplərin, metodların və nəzəri müddələrin məcmusu təşkil edir.

Tədqiqatda nəzəri təhlil, müşahidə, müsahibə, anket-sorğu, testləşdirmə və eksperiment **metodlarından** istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi onunla izah edilir ki, burada ilk dəfə olaraq müasir dövrdə, qloballaşmanın yaratdığı demoqrafik problemlər fonunda ali təhsil müəssisələrində təhsil alan tələbələrin özünüreallaşdırmasını cətinləşdirən pedaqoji-psixoloji amillər müəyyənləşdirilir, onun təsiri öyrənilərək, həlli yolları göstərilir.

Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, onun nəticələri sosial pedaqogikanı təhsil sistemində demoqrafik amillərin neqativ təsirləri ilə üzləşmiş subyektlərlə aparılan sosial pedaqoji işin istiqamətləri, yolları və metodları haqqında yeni məlumatlarla zənginləşdirəcəkdir.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti. Onun nəticələrindən məktəb təcrübəsində, tələbələrə onların özünüreallaşdırması sahəsində uğurlarının artırılması-na yönəldilmiş pedaqoji işdə və peşə hazırlığında istifadə oluna bilər.

Müdafiəyə aşağıdakı **müddəalar** çıxarılır.

1. Özünüreallaşdırma amili tələbələrin peşə hazırlığı prosesinin mühüm tərkib hissəsi olmaqla bu sahədə əldə edilmiş bilik və bacarıqlara uyğun qaydada inkişaf edir.

2. Demoqrafik amillərin neqativ təsirləri yalnız bu amillərin sosial, mənəvi və psixoloji tərəflərindən deyil, tələbələrin fərdi xüsusiyyətlərindən, həyat təcrübəsindən və hadisələrə yanaşma tərzindən də asılıdır.

3. Demoqrafik amillər o zaman tələbələrin özünüreallaşdırmasına ləngidici təsir göstərir ki, bunun nəticəsində onlar keyfiyyətli təhsil ala bilmir, yaşadılarla münasibətlər yaradaraq birgə tədbirlərə qoşula bilmir.

4. Demografik amillərin tələbələrə neqativ təsirlərini diaqnozlaşdıraraq əlverişli pedaqoji vasitələrlə aradan qaldırmaq mümkündür.

Tədqiqatın aprobasiyası: Dissertasiyanın nəticələri 6 məqalədə öz əksini tapmışdır. Bu nəticələrlə bağlı Bakı Dövlət Universitetində, Naxçıvan MR-da keçirilən respublika və Beynəlxalq elmi-praktik konfranslarında məruzə-tezislərlə çıxışlar edilmişdir.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya özündə 2 fəslə birləşdirən 6 yarım fəsildən, nəticə, istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

TƏDQIQATIN ÜMUMİ SƏSİYYƏSİ

Girişdə mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, onun məqsədi, vəzifələri, fərziyyəsi, metodoloji əsasları, tədqiqatın metodları, elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti, müdafiəyə təqdim olunmuş müddəalar şərh olunur.

I fəsildə ***“Demografik amillərin tələbə özünüreallaşdırmasına neqativ təsiri probleminin nəzəri məsələləri”*** istiqamətində araşdırma aparılır. “Problemin pedaqoji-psixoloji ədəbiyyatda qoyuluşu” adlanan I yarım fəsildə bir çox tədqiqatçıların (A.Maslou, B.D.Skinner, A.Bandura, C.Rotter, C.Kelli, S.L.Rubinşteyn, K.A.Abdulxanova-Slavskaya və b.) fikirləri əsasında özünüreallaşdırma problemi özünüinkışafın əsas və mü-kəmməl komponenti kimi şərh olunur.

Demografik problemləri olan tələbələrin özünüreallaşdırması məsələləri H.V.Hüseynovun əlillər üçün ixtisaslaşmış fakültədə tədrisin təşkili problemləri, S.A.Məmmədovun tələbə şəxsiyyətinin sosiallaşmasında miqrasiya problemi, G.B.Tağıyevanın xüsusi qayğıya ehtiyacı olan gənclərin təhsilinin pedaqoji əsasları, Q.V.Jiqunovanın əlil tələbələrin təhsilinin onların uyğunlaşma və integrasiyası ilə əlaqəsi kimi tədqiqatlar əsasında öyrənilir.

Bu yarım fəsildə aparılmış tədqiqatların nəticələri belə qənaətə gəlməyə əsas verir ki, pedaqoji-psixoloji ədəbiyyatda neqativ demografik təsirlərlə üzləşmiş tələbələrin özünüreallaşdırması məsələsi bu və ya digər nöqtəyindən nəzərdən elmi tədqiqatların predmeti olmuş, bu problemin həlli yolları axtarılmışdır, lakin bununla bağlı olaraq pedaqogikada sistemli tədqiqatlar az aparılmışdır. Xüsusilə, ali təhsil səviyyəsində neqativ demografik təsirlərlə üzləşmiş tələbələrlə ayrılıqda pedaqoji işin aparılması məsələsi diqqətdən kənarda qalmışdır. Problemlə bağlı aparılan araşdırmalarda aşağıdakı sahələr daha çox əhatə olunmuşdur: özünüreallaşdırmanın quruluşu və xüsusiyyətləri; şəxsiyyətin inkişafında özünüreallaşdırmanın rolu; gənclərdə şəxsiyyətin inkişafına neqativ təsir göstərən demografik

amillər; gənclərdə özünüreallaşdırmanın xüsusiyyətləri; tələbə gənclərin sosiallaşması prosesi və özünüreallaşdırma arasında əlaqə; demoqrafik təsirlərlə üzləşmiş tələbələrin özünüreallaşdırma problemi və s. Ona görə də hesab edirik ki, tələbələrin özünüreallaşdırmasına demoqrafik amillərin neqativ təsirlərinin aradan qaldırılması yollarının müəyyənəndirilməsinə ciddi ehtiyac vardır. Xüsusilə respublika şəraitində bu problemlərin həlli hələ də aktual məsələlərdən biri olaraq qalmaqdadır.

Birinci fəslin *“Tələbələrdə özünüreallaşdırmanın xüsusiyyətləri”* adlı II yarım fəslində müəyyən olunur ki, tələbələrin özünüreallaşdırması onların həm sosial, həm fiziki, həm də psixi fəallığının tərkib hissəsidir. Sosial fəallığın predmetində onların ən vacib xassələri iştirak edir: ətraf aləm reallıqlarına yalnız bioloji və sosial istiqamətlənmək deyil, həm də özünün dünyaya münasibətinin mahiyyətini dərk etmək. Sosial fəallıq özündə, eyni zamanda tələbələrdə hər hansı sahə ilə bağlı həvəskarlığın, meyl və marağın, arzusun elementlərini də birləşdirir.

Təhlillər əsasında bu qənaətə gəlmək olur ki, demoqrafik amillərlə üzləşmiş tələbələrdə şəxsiyyətin inkişafının ləngiməsi daha çox özünüreallaşdırma problemi ilə bağlıdır. Bu sahədəki çətinliklər həmin qəbildən olan tələbələrin əksəriyyətinin həddən çox utancaq, çəkingən olmalarından irəli gəlir. Bu halda ləngimə şəxsiyyətin digər sahələrində, məsələn, mənəvi keyfiyyətlərin qeyri-sabitliyində, insanlarla qarşılıqlı münasibətində özünü göstərir. Yaşlıları ilə normal ünsiyyət qura bilmir, sosial normalara, qaydalara həddən artıq, ifrat bağlı olurlar.

Tədqiqatda tələbələrin özünüreallaşdırması istiqamətində aparılan işlərdə bir sıra sahələr üzrə əlaqələrin yaradılması vacib məsələ kimi qeyd olunur. Bu prosesdə tələbələrdə özünüreallaşdırma üçün zəruri olan biliklərin mənimsənilməsi, vərdiş və bacarıqların formalaşdırılması prioritetdir. Hesab edilir ki, özünüreallaşdırmanın tərbiyəsi və özünü tərbiyəsi işinə aşağıdakı sahələri daxil etmək olar: sosial fəallığın təmin olunması; vətəndaşlıq hissənin formalaşdırılması; əməksevərliyin və rəqabətqabiliyyətin inkişafı. Nəticə olaraq tələbələrdə özünüreallaşdırmanın xüsusiyyətləri də bu göstəricilərdə ehtiva olunur. Belə ki, sosial baxımdan öz fəallığını təmin edən, özündə vətəndaşlıq hissəni formalaşdıraraq şəxsi problemləri arxa plana keçirən, cəmiyyət və dövlət qarşısında şəxsi məsuliyyətini dərk edən tələbə əməksevərliyi və rəqabətqabiliyyəti ilə həm təhsil, həm də əmək sahəsində özünü reallaşdırma bilər.

Demoqrafik amillərin tələbələrin özünüreallaşdırmasına təsiri *“Demoqrafik amillərlə tələbələrin özünüreallaşdırması arasında əlaqə”* adlı III yarım fəsilə də öyrənilmişdir. Məsələn, yaşayış yerinin dəyişməsi, yaxud

kirayədə qalmaq tələbələr tərəfindən başlıca neqativ demoqrafik təsir kimi qəbul olunur. Həmin tələbələr əsasən kənddən şəhərə köçən ailələri təmsil edirlər. Valideynlərin işsizliyi təbii olaraq ailənin kasıb yaşamasına gətirib çıxarır. Valideynin ölümü, yaxud boşanma halları da tələbələr üçün çətinlik yaradan demoqrafik amillər sırasındadır. O cümlədən respublikanın həyatı üçün xarakterik olan qaçqınlıq, məcburi köçkünlük problemi də tələbələr üçün müxtəlif xarakterli əngəllər yaradır. Tələbənin özünün, yaxud ailə üzvlərindən birinin xəstəliyi nəticədə ailədə sağlam psixoloji mühitin pozulmasına, tələbənin normal təhsil alması üçün çətinliyin meydana gəlməsinə səbəb olur. Bu amillərin hər biri özlüyündə tələbələrin təhsil almasına neqativ təsir göstərir.

Bunlarla yanaşı, müasir dövrdə qorxu hissi yaradan amillər: müharibə, cəmiyyətdə artan kriminogen hallar, işsizlik, xəstəlik, müdafiəsizlik hissi, böyük şəhərlərdəki sosial şəraiti çətinləşdirən fəvqəladə situasiyalar, həyatın gözlənilməz zərbələri, özünə və öz gələcəyinə inam hissinin azlığı, həyatda özünə layiqli yer tuta biləcəyinə, yaşamaq üçün maddi təminat əldə edəcəyinə əmin olmamaq, öz “mən”ini itirmək, ailə üzvlərinin üzləşə biləcəyi problemlər, özünün gələcək ailəsi ilə bağlı narahatlıqlar kimi məsələlərin də tələbələrin özünüreallaşdırmasına ləngidici təsir göstərən amillər sırasında olması aşkar edilmişdir.

II fəsil **“Tələbələrin özünüreallaşdırmasına demoqrafik amillərin neqativ təsirlərinin aradan qaldırılması üzrə pedaqoji işin istiqamətləri”** adlanır. I yarımfəsil **“Demoqrafik amillərin neqativ təsirinə məruz qalmış tələbələrdə sosial uyğunlaşmanın inkişafı özünüreallaşdırmanın mühüm vasitəsi kimi”** müəyyənləşdirilir. T.O.Qordeyev və E.N.Osin tərəfindən işlənmiş K.Peterson və L.Barretin longityüdal araşdırmalarına əsaslanan metodikası əsasında Bakı Dövlət Universitetinin sosial elmlər və psixologiya fakültəsində 2009-2010-cu tədris ilində eksperimental tədqiqat aparıldı. II-III kurslarda təhsil alan 400 tələbə ilə öz həyatlarında hansı demoqrafik hadisə ilə üzləşmələri haqqında sorğu keçirilmişdir. Bu yolla əvvəlcə onların yaşadıkları demoqrafik hadisələrin siyahısı müəyyənləşdirildi. 400 tələbə arasında neqativ demoqrafik təsirlərlə üzləşmiş 114 tələbə seçildi. Bu tələbələrin demoqrafik problemləri emosional sahədə yaranan gərginliklər və sosial şəraitlə bağlı olub, oxşar xüsusiyyətlərə malik idi. Beləliklə, tədqiqata cəlb edilmiş tələbələr problemlərinə görə aşağıdakı kimi fərqləndirildi:

- 1) valideynlər işsizdir – 35 %;
- 2) ailə kirayədə, yaxud qohumun evində yaşayır – 23 %;
- 3) ailədə ata, yaxud ana vəfat edib – 14 %;

- 4) valideynlərdən biri ağır xəstədir – 10 %;
- 5) ailə yaşayış yerini dəyişib – 9 %;
- 6) tələbə özü xəstəlik keçirib, əməliyyat olunub, qəzaya düşüb, zədə alıb – 5 %;
- 7) tələbə yaxın insanların (nənə-babanın, xalanın, əminin) himayəsində yaşayır -2 %.

Bundan sonra öz həyatında baş verən hadisələrə tələbələrin münasibəti öyrənilədi. Bu məqsədlə tematik apperseptiv testdən (TAT) istifadə olunmuşdur. Nəticələr üzrə tədqiqat üçün müəyyənləşdirdiyimiz, hadisələrə optimist yanaşan tələbə qrupunu “optimist qrup” (OQ), əksinə, neqativ yanaşan tələbə qrupunu “pessimist qrup” (PQ) adlanır. OQ-da 32, PQ-da 82 tələbə komplektləşdirilmişdir.

Beləliklə, 114 tələbə üzərində tədqiqat aparılmışdır. Onlar demoqrafik amillərlə (valideynini itirmiş, xəstəlikdən, qəzada vəfat etmiş, şəhid olmuş, miqrasiya etmiş, valideyni, yaxud özü xəstə olan, valideyni işsiz olan, qaçqınlar, köçkünlər və b.) üzləşmiş tələbələr idilər.

Gənclərin arzularına görə referent qruplarda birləşməsi, həyat fəaliyyətinin təşkilinə ideyaların verilməsi, asudə vaxtın birgə keçirilməsi istiqamətində nəzərdə tutulan tədbirlərin planlaşdırılması onlarda təşəbbüskarlığı, yaradıcılığı stimullaşdırır, özünüidarənin, özünüizamlamanın quruluşu möhkəmləndirilir.

Bu məsələləri öyrənmək üçün “Q- yerləşdirmə” metodikasından istifadə edilmişdir. Sorğunun nəticələrindən aydın olmuşdur ki, demoqrafik amillərin neqativ təsirləri ilə üzləşmiş tələbələrdə asılılıq, ünsiyyətsizlik, mübarizədən qaçmaq xüsusiyyətləri üstünlük təşkil edir, hansı ki, bu xüsusiyyətlər özünüreallaşdırmaya ləngidici təsir göstərir. Müstəqillik, ünsiyyətçilik, mübarizlik kimi xüsusiyyətlər isə onlarda qismən aşağı səviyyədə olmuşdur.

Apardığımız müşahidələr, söhbətlər, sorğular, test nəticələri əsasında optimist və pessimist tələbə qruplarında olanların xüsusiyyətlərini fərqləndirək. OQ və PQ tələbələrinin sosial həyatda özünüreallaşdırmaya qabiliyyət və maraqlarını öyrənmək məqsədilə “KOS-1” metodu tətbiq olunmuşdur.

KOS-1 metodikası üzrə OQ və PQ tələbələrinin kommunikativ-təşkilatçılıq qabiliyyətləri

Cədvəl 2.1.

OQ və PQ üzrə cəmi tələbələr -114 nəfər					
Tələbələrin Sayı -32 nəfər	OQ tələbələrinin ballar üzrə nəticələri				
	1 b.	2 b.	3 b.	4 b.	5 b.
rəqəmlə	4	12	10	4	2
faizlə	13 %	37 %	31 %	13 %	6 %
Tələbələrin sayı - 82 nəfər	PQ tələbələrinin ballar üzrə nəticələr				
	1 bal	2 bal	3 bal	4 bal	5 bal
rəqəmlə	19	27	26	6	4
faizlə	23 %	33 %	32 %	7 %	5 %

Bu nəticələr demoqrafik amillərin neqativ təsirləri ilə üzləşmiş tələbələrin kommunikativ-təşkilatçılıq qabiliyyətlərini aydınlığı ilə, özünün qanunauyğunluqlarına görə üzə çıxarır, lakin tədqiqatda nəticələrin bu səviyyədə olacağı da gözlənilmirdi. Hesab edilirdi ki, neqativ təsirlərlə üzləşmiş tələbələrdə nəticələr daha aşağı səviyyədə ola bilər. Halbuki, hər iki qrupda 3, 4 və 5 bal yığanların sayı daha çoxdur. Aydın olur ki, istər, OQ, istərsə də PQ tələbələrində kommunikativ-təşkilatçılıq qabiliyyətləri qismən qənaətbəxşdir. Bu rəqəm OQ - da 50 %, PQ – da 44 % olmuşdur.

Təbii olaraq tələbələrin özünürgerçəkləşdirməsinə sistemli yanaşma onlarda yaradıcılıq potensialının inkişaf etdirilməsinə, özünüfədəyə və özünüreallaşdırmaya imkan verir. Bu o zaman mümkün olur ki, problemlərin həllinə real yanaşılır, tərbiyə işi yalnız çətinliklərin həlli istiqamətində məsləhət vermək, empatik yanaşma ilə məhdudlaşmır, onların praktik həlli öyrədilir. Bu sahədə müəllimlərlə tələbələr arasında qarşılıqlı anlaşma, inam, etibar mühiti yaradılır.

“Neqativ demoqrafik təsirlərlə üzləşmiş tələbələrin akademik uğurlarının inkişafı üzrə pedaqoji işin xüsusiyyətləri” adlanan ikinci yarımfəsildə tələbələrdə özünüreallaşdırmanı inkişaf etdirmək məqsədilə ilk növbədə aşağıdakı suallar əsasında anketləşdirmə aparılmışdır:

1. “Öz ixtisasınızı yaxşı bilmək istərdinizmi?”.
2. “Təhsil aldığımız ixtisas Sizin üçün maraqlıdırımı?”.
3. Keyfiyyətli təhsil almaq, imtahanları uğurla vermək üçün Sizə hansı amil mane olur?

Nəticəyə görə, neqativ demoqrafik təsirlərlə üzləşmiş tələbələrin akademik uğurlar əldə etmələri üçün motivasiya kifayət qədər fərnalaşmayıb, maraqlar zəifdir. Asudə vaxtda tələbə-gənclərin əlaqəsi kollektiv yaradıcı

işlərin, idman oyunlarının, müsabiqələrin, özfəaliyyət, təsviri yaradıcılıq, diyarşünaslıq və d. istiqamətlərdə tədbirlərin keçirilməsini stimullaşdırır. Bu vaxt təşkilatçılar liderlər ola bilər. Onlar neqativ demoqrafik təsirlərlə üzləşmiş tələbələr də ola bilər. Əsas odur ki, onların seçilməsində formallıq deyil, reallıq olsun. Bunun üçün demoqrafik təsirlərlə üzləşmiş tələbələr liderliyə hazırlanmalıdırlar.

Tələbələrin uyğun sosial münasibətlərə hazırlığında əsas pedaqoji təsirlər emosional, iradi və motivasiya sahələrinin inkişafına yönəlir, humanist, milli adət və ənənələrə əsaslanan davranışın inkişafı dəstəklənir, rəğbətləndirilir, bu proqramlar həm auditoriyada (mühazirə, seminar, laborator işlər, oyunlar, psixoloji treninqlər), həm də dərsdənkənar tədbirlərdə (gecələr, müsabiqələr, görüşlər, tematik ekskursiyalar və s.) həyata keçirilir.

Çətinliklərə üstüngəlmə, davamlılıq və təkidliliyin inkişafı məqsədilə əsasən ixtisas-təcrübi sahələrin inkişafını nəzərdə tutan pedaqoji təsirlərdən istifadə olunur. Tələbələrin biri-birinə müsbət qarşılıqlı təsiri, onların “bilikdən-təcrübəyə” istiqamətdə inkişafını nəzərdə tutur. Bu zaman aparıcı metod öyrədici priyomlar, real sosial-pedaqoji situasiyalar və həyati sınaqdır. İlk növbədə tələbə həyatın çətinliklərinə qarşı durmaq üçün vərdislər, bacarıqlar əldə etməli, sosial dözümlülük göstərməli, zorakılıq halları, böhran situasiyalara qarşı özünümüdafiə yolları tapmalı, əhatəsində qarşılıqlı hörmətə, yoldaşlıq münasibətlərinə nail olmalıdır.

Tələbələrdə özünənəzarətin yaradılması da özünüreallaşdırmanın mühüm şərti hesab olunur. Bu ona görə vacibdir ki, onlar özlərinin arzuolunmaz davranışının qarşısını almağı bacarmalıdırlar. Bunun üçün başlıca pedaqoji təsir aşağıdakılardır: fəaliyyət və ünsiyyət prosesində problem-situasiyaların yaradılması; qərarların şüurlu qəbulu; nəticələrin təhlili; davranışın korreksiyası.

Bu sahədə iş formaları kimi seminar, disput, situativ - rollu oyunlar, treninq, səhnələşdirmə, psixoloji dramlar və s. istifadə oluna bilər. Burada problemlər müzakirə edilir, qərarların fərdi variantları təhlil olunur, təkliflər verilir.

“Demoqrafik amillərin təsirləri nəzərə alınmaqla tələbələrdə özünüreallaşdırması üzrə diaqnostik, məsləhət və korreksiya işinin istiqamətləri” adlı III yarımfəsildə demoqrafik çətinlikləri olan tələbələrlə aparılan sosial-pedaqoji işin xüsusiyyətləri aşağıdakı faktorlarla şərtləndirilir: psixi inkişafın xüsusiyyətləri, onlar üçün özünüreallaşdırma imkanlarının yaradılması və professor-müəllim heyətinin tələbələrə yanaşma tərzilə.

Neqativ demoqrafik təsirlərlə üzləşmiş tələbələrdə özünüreallaşdırma imkanlarının və maraqlarının müəyyənləşdirilməsi məqsədilə 2 test metodu-

kasından istifadə etdik. Onlardan birincisi “Şəxsiyyətin istiqamətinin müəyyənləşdirilməsi üzrə bələdlük anketi”dir. Anketin nəticələrinə görə neqativ demoqrafik təsirlərlə üzləşmiş tələbələrdə optimist qrupda 21 % tələbə - özünə, 38 % - ünsiyyətə, 40 % işə işə istiqamətlənməyə maraq göstərir. Pessimist qrupda vəziyyət başqa cürdür. Burada tələbələrin 46 %-i özünə, 28 %-i ünsiyyətə, 21 %-i işə işə istiqamətlənir. Onlarda özünürəallaşdırma marağı daha zəifdir.

OQ və PQ tələbələrinin “Şəxsiyyətin istiqamətinin müəyyənləşdirilməsi üzrə bələdlük anketi”nin nəticələri

Cədvəl 2.2.

İstiqamətlər	OQ - 42		PQ - 82		cəmi	
	rəqəm	faiz	rəqəm	faiz	rəqəm	faiz
1.Özünə istiqamətlənmə (Mən)	9	21	38	46	47	36
2.Ünsiyyətə istiqamətlənmə (Ü)	16	38	23	28	39	33
3. İşə istiqamətlənmə (İ)	17	40	21	26	38	33

Ümumi nəticədə neqativ demoqrafik təsirlərlə üzləşmiş tələbələrin 36 %-i özünə, 33 %-i ünsiyyətə, eyni sayda tələbə işə istiqamətlənir. Bütövlükdə onlarda özünə istiqamətlənmə üstünlük təşkil edir ki, bu da həmin tələbələrlə pedaqoji işin aparılmasının zəruri olduğunu sübut edən daha bir empirik dəlildir. Bu dəlillərə əsaslanaraq tələbələrlə aparılacaq pedaqoji işin məqsədini, vəzifələrini və istiqamətlərini müəyyənləşdirmək mümkündür, lakin əvvəlcə həmin dəlilləri ümumiləşdirmək tələb olunur.

Şəxsiyyət problemləri. Özünü aşağı qiymətləndirir. Özünə inam aşağı olub özünün faydasız və səriştəsiz olduğunu düşünür. Tez-tez əsəbiləşir, özünün həyatı çətinliklərini ciddi problemə çevirərək kədərlənir. Emosional sahədə ziddiyyətli xüsusiyyətlər nümayiş etdirir.

Maddi çətinliklər. Ailə şəraiti yaxşı deyil, darısqallıqdır. Lazım olan tədris vəsaitlərini ala bilmir, informasiya texnologiyalarından istifadə edə bilmir, xüsusi otağı yoxdur, ailədə onunla yaşına uyğun davranılmır, dostları ilə istədiyi kimi əlaqə qura, görüşə bilmir, ailədə azadlığı məhdudlaşdırılır, ünsiyyət çatışmazlığı var.

Sosial münasibətlər. Kommunikativ mədəniyyəti yetərinə inkişaf etməyib. Tanış olduğu insanlarla necə davranacağını müəyyənləşdirə, sədaqətli, qayğıkeş dost tapa bilmir.

Mənəvi-əxlaqi sıxıntılar. Dünyanın sonu (apokalipsis) və ölüm qorxusu yaşayır. Dini məhdudiyyətləri gözləyə, ayinləri yerinə yetirə bilməməsindən

narahat olur, Allah cəzasından qorxur. Həyatda nəyin doğru, nəyin səhv olduğunu, mənəvi dəyərlərin sərhədlərini, norma və qaydalarını aydın müəyyənləşdirə bilmir.

Təhsilalma ilə bağlı problemlər. Motivasiya zəif, maraq az, diqqət dağınıqdır. Çalışmaq, dərslərə hazırlaşmaq qaydalarını, mənbələrini bilmir.

Bu göstəricilərin korreksiyası və ləngidilməsi tədqiqatımızın başlıca vəzifələrindən biridir. Bunun üçün bir neçə korreksiya vasitələrindən, formalarından istifadə edilmişdir. Birincisi - məsləhətlər. Məsləhətlər fərdi və qrup halında aparılmışdır. Başlıca mövzu tələbələrdə özünüreallaşdırma motivinin yaradılması olmuşdur. İkincisi - tərbiyəvi tədbirlər: pedaqoji mövzularda seminarlar, diskussiyalar; tərbiyəedici treninqlər, məşğələlər və oyunlar; fərdi iş prosesində təlqin, tərbiyə və özünütərbiyə. Üçüncüsü-tələbələrin sosial uyğunlaşmasının möhkəmləndirilməsi üzrə proqramlar: “sağlamlığımızın qeydinə qalaq”; “gənclərin sosial müdafiəsi”; “ailələrin sosial müdafiəsi”; “asudə vaxtın səmərəli təşkili”; “gənclər klubu”; “istedadlar klubu” və s.

Dördüncüsü-tələbələrin özünüreallaşdırmasına kömək məqsədilə treninqlərin təşkili. Bu treninqlər aşağıdakı məzmununda təşkil olunmuşdur.

Aparılan bu işlərdən, istifadə edilən pedaqoji-psixoloji vasitə və yollardan sonra tələbələrdə demoqrafik amillərin neqativ təsirlərini öyrənmək üçün müəyyənləşdirici diaqnostika aparıldı. Tələbələrin işə istiqamətlənmələrinin keyfiyyətini ölçmək üçün onların fəaliyyətə subyektiv nəzarət səviyyələri öyrənildi. “Subyektiv nəzarət səviyyəsinin tədqiqi” metodikası tələbələrdə formalaşmış müxtəlif həyat situasiyalarında subyektiv nəzarət səviyyəsini tez və effektiv qaydada müəyyənləşdirməyə imkan verir.

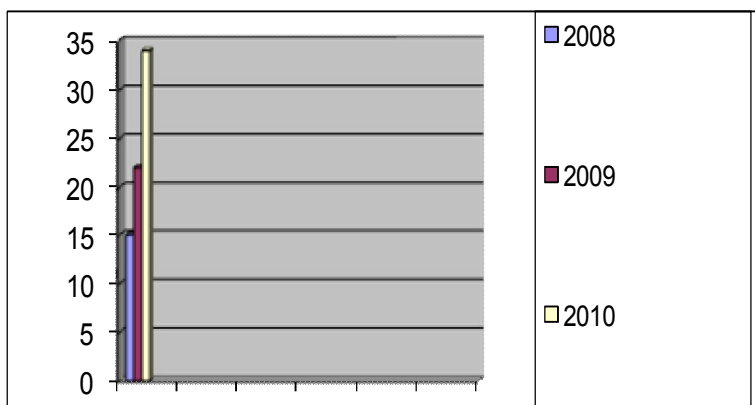
OQ və PQ tələbələrinin şəxsiyyətin istiqamətinin müəyyənləşdirilməsi üzrə təkrar bələdlük anketinin nəticələri

Cədvəl 2.3.

İstiqamətlər	OQ- 42	PQ - 82		cəmi		
	Rəqəm	faiz	rəqəm	faiz	əvvəlki faiz	Son faiz
1.Özünə istiqamətlənmə (Mən)	4	10	25	30	36	20
2.Ünsiyyətə istiqamətlənmə (Ü)	19	45	27	33	33	39
3. İşə istiqamətlənmə (İ)	19	45	30	36	33	41

Burada demoqrafik amillərin neqativ təsirləri ilə üzləşmiş tələbələrin özünüreallaşdırma istiqamətində işə, fəallığa münasibətindəki dəyişmə aydın görünür. Tədqiqatdan əvvəl tələbələrin 36 %-i özünə istiqamət-

lëndikləri halda, tədqiqatın sonunda onların faizi 20-yə enmişdir. Əksinə, işə istiqamətlənənlərin sayı 8 % artmışdır. Bu onu göstərir ki, tədqiqatda istifadə etdiyimiz metodika tələbələrə müsbət, inkişafetdirici təsir göstərmişdir. İnkişafdakı bu fərqləri tələbələrlə 2008, 2009 və 2010-cu tədris ilində apardığımız anketlərin, test sorğularının dinamikasında da izləyə bilərik.

Şək. 1. Demografik amillərlə üzləşmiş tələbələrin
özünügerçəkləşdirmə dinamikası

Göründüyü kimi, tələbələrin özünüreallaşdırması sahəsində aparılan pedaqoji işin məzmun və formaları yeniləşdirilməlidir. Bu sahədə elə məsələlərə diqqət yetirilməlidir ki, onların emosional sahəsinə təsir göstərə bilsin, sosial münasibətlərin qurulmasında, müstəqil elmi axtarışlarda iştirak etməyə stimullaşdırsın. Tələbələr arasında həmrəylik münasibətləri qarşılıqlı dəstəkləmə, qarşılıqlı kömək əsasında inkişaf etdirilməli, onlara qayğı göstərilməli, hər bir tələbə müdafiə olunduğunu dərk etməli, buna inanmalı, digərləri ilə münasibətlərində cəsarətli olmalıdır.

Təhsildə uğur qazanmanın ən səmərəli yolu “pedaqoq-tələbə” sisteminə münasib şəraitin, iş formasının yaradılması və uğurdan yaranan sevinc, fərəh hissinin birgə yaşanmasıdır. Tələbə şəxsiyyətinin inkişafı, tədris-dərketmə prosesində onun subyekt kimi ünsiyyəti və fəaliyyətin digər növləri, eləcə də pedaqoqun təhsilin müasir tələblərinə cavab verən şəxsi və peşə kamilliyi, “qarşı gücün” ali vəzifəsidir.

Tələbə şəxsiyyətinin inkişafının daha bir səmərəli yolu onların yaradıcı fəaliyyətinin baş verdiyi situasiyadır. Müşahidə, dialoji ünsiyyət metod-

larının köməyi ilə pedaqoq tələbələrin fərdi xüsusiyyətlərinə istinad edərək onları yaradıcı fəaliyyətə yönəldir, psixoloji və şəxsi keyfiyyətlərini inkişaf etdirir. Nəticədə fəallıq artır, subyektiv mövqə yaranır, özü və başqaları ilə bağlı təşəbbüs və məsuliyyət artır, kollektivçilik hissi inkişaf edir, başlıcası - onların yaradıcılığı qəbul olunur və tələbə öz gücünə inanır.

Ailə mühitindəki münasibətlərin tənzimlənməsinə kömək də bu sahədə aparılan işlərin tərkib hissəsidir. Belə ki, kobud qarşılıqlı münasibətlər ailənin demoqrafik problemlərini daha da dərinləşdirən amildir. Pedaqoqların ailələrlə apardıqları pedaqoji işi də tələbələrdə yaranan streslərin qarşısının alınmasına, valideynin ailədə kobud davranmaması üçün onlara məsləhətlər verilməsinə yönəldilməlidir.

Qeyd olunanları nəzərə alaraq aşağıdakı **nəticəyə** gələ bilərik.

1. Demoqrafik çətinliklərlə üzləşmiş tələbələrin əsas maraqları özünü-reallaşdırma ilə bağlıdır, lakin onlar bunun üçün müvafiq fəaliyyət motivi seçməkdə çətinlik çəkirlər. Digər çətinliklər ünsiyyətlə bağlıdır. Hazırkı dövrdə sosial şəraitin dəyişməsi ilə əlaqədar bu problemin spesifik cəhətləri yaranmışdır. Halbuki, tələbələrin təhsil uğurları, özünü-reallaşdırma imkanları təhsil aldıqları müəssisədə sosial münasibətlərə qoşulma, əlverişli ünsiyyət qurma qabiliyyəti ilə qiymətləndirilir.

2. Tədris prosesində tələbələrin özünüfəallaşdırmaya maraq göstərmələri üçün ilk növbədə onları özünün qabiliyyətlərinə, intellektual imkanlarına, səriştəliliyinə inandırmaq lazımdır. Bu zaman tələbələr özünüaxtarışla bağlı olaraq fəaliyyətin müxtəlif sahələrinə maraq göstərir, öz imkanlarını bu və digər sahədə sınaqdan keçirirlər. Bu sahədə aparılan iş pedaqoqun rəhbərliyi və nəzarəti ilə həyata keçirilir.

3. Akademik təhsildə tələbələrin səmərəli fəaliyyəti öz şəxsiyyətinin potensial imkanlarını müəyyənləşdirmək baxımından zəruri məsələdir. Ona görə də tələbələrin tədris fəaliyyətinin motivasiyasında onların öz imkanlarını müəyyənləşdirməsi durur. Özünümüəyyənləşdirmə şəxsiyyətin inkişafının nisbətən müstəqil mərhələsi olub özünü-reallaşdırmanın inkişafını şərtləndirir.

4. Neqativ demoqrafik təsirlərlə üzəşmiş tələbələrin akademik uğurlar əldə etmələri üçün motivasiya kifayət qədər formalaşmamış, maraqlar zəif olur. Akademik uğurların əldə edilməsi sahəsində demoqrafik amillərlə üzəşmiş tələbələrə neqativ təsirlərin aradan qaldırılmasında ən səmərəli yol yoldaşlarla həmrəylikdir. Bu vaxt hər iki tərəfin müsbət cəhətləri önə keçir. Belə münasibətlər xeyrixah və etibarlı olur. Hər iki tərəf fəal olub bir-birinə qarşılıqlı müsbət təsir göstərir.

5. Asudə vaxtda tələbə-gənclərin əlaqəsi kollektiv yaradıcı işlərin, idman oyunlarının, müsabiqələrin, özfəaliyyət, təsviri yaradıcılıq, diyarşünaslıq və b. istiqamətlərdə tədbirlərin keçirilməsini stimullaşdırır. Bu vaxt təşkilatçılar neqativ demoqrafik təsirlərlə üzləşmiş tələbələr arasından seçilir. Onların seçimi real aparılır. Bunun üçün demoqrafik təsirlərlə üzləşmiş tələbələr liderliyə hazırlanırlar.

6. Demoqrafik təsirlərlə üzləşmiş tələbələrin liderliyə hazırlanmasında onların qrupda həmrəylik münasibətlərinin yaradılmasına qadir olması, təşkilatçılığı diqqət mərkəzində saxlanılır. Bununla yanaşı, tələbələr arasında müsbət münasibətlərin formalaşdırılmasında elmi, bədii, iqtisadi, idman, incəsənət yönümlü birliklərin olması əlverişli vasitədir. Buna müvafiq olaraq gənclərin maraqları öyrənilir, müvafiq birliklərdə birləşirlər. Bu zaman ixtisas təhsilinin xüsusiyyəti nəzərə alınır.

7. Demoqrafik təsirlərlə üzləşmiş tələbələrin sosial münasibətlərə hazırlığında əsas pedaqoji təsirlər emosional, iradi və motivasiya sahələrinin inkişafına yönəlir, humanist, milli adət və ənənələrə əsaslanan davranışın inkişafı dəstəklənir, rəğbətləndirilir, bu proqramlar həm auditoriyada (mühazirə, seminar, laborator işlər, oyunlar, psixoloji treninqlər), həm də dərslərdən kənar tədbirlərdə (gecələr, müsabiqələr, görüşlər, tematik ekskursiyalar və s.) həyata keçirilir. Çətinliklərə üstüngəlmə, davamlılıq və təkidliliyin inkişafı məqsədilə əsasən ixtisas-təcrübi sahələrin inkişafını nəzərdə tutan pedaqoji təsirlərdən istifadə olunur. Tələbələrin biri-birinə müsbət qarşılıqlı təsiri, onların “bilikdən-təcrübəyə” istiqamətdə inkişafını nəzərdə tutur. Bu zaman aparıcı metod öyrədici priyomlar, real sosial-pedaqoji situasiyalar və həyatı sınaqdır. İlk növbədə tələbə həyatın çətinliklərinə qarşı durmaq üçün vərdislər, bacarıqlar əldə etməli, sosial dözümlülük göstərməli, zorakılıq halları, böhran situasiyalara qarşı özünümüdafiə yolları tapmalı, əhatəsində qarşılıqlı hörmətə, yoldaşlıq münasibətlərinə nail olmalıdır.

8. Tələbələrdə özünənəzarətin yaradılması özünəreallaşdırmanın mühüm şərtidir. Bu ona görə vacibdir ki, onlar özlərinin arzuolunmaz davranışının qarşısını almağı bacarmalıdırlar. Bunun üçün başlıca pedaqoji təsir aşağıdakılardır: fəaliyyət və ünsiyyət prosesində problem-situasiyaların yaradılması; qərarların şüurlu qəbulu; nəticələrin təhlili; davranışın korreksiyası. Bu sahədə iş formaları kimi seminar, disput, situativ - rollu oyunlar, treninq, səhnələşdirmə, psixoloji dramlar və s. istifadə oluna bilər. Burada problemlər müzakirə edilir, qərarların fərdi variantları təhlil olunur, təkliflər verilir.

9. Özünü reallaşdıran tələbə üçün yaradıcı insanlara xas olan aşağıdakı keyfiyyətlərin olması vacibdir: riskə getmək, maneələri dəf etməyə hazır olmaq qabiliyyəti; ətrafdakıların fikirlərinə qarşı durmağa hazır olmaq; qiymətləndirmələrin spesifikliyi, mühakimələrin genişliyi; müstəqillik-şəxsi standartların qrup standartlarından mühüm olması; ağılın aydınlığı, özünün və başqalarının fantaziyasına inanmağa hazır olmaq; qeyri-müəyyən, həll olunmayan situasiyalarda konstruktiv fəallıq; inkişaf etmiş estetik hisslər, gözəlliyə can atmaq. Tələbələrdə özünüreallaşdırmanın xüsusiyyətləri də bu göstəricilərdə ehtiva olunur: sosial baxımdan öz fəallığını təmin edən, özündə vətəndaşlıq hissini formalaşdıraraq şəxsi problemləri arxa plana keçirən, cəmiyyət və dövlət qarşısında şəxsi məsuliyyətini dərk edən tələbə əməksevərliyi və rəqabətəqabilliyi ilə həm təhsil, həm də əmək sahəsində özünü reallaşdırma bilər.

10. İxtisas məktəblərində tələbələrin özünüreallaşdırması sahəsində aparılan işlərə onların özünüinkışafının davamı kimi baxılır. Bu sahədə pedaqoji işin təşkilinə diqqət artırılmalı, tələbələrin sosial şəraitinin yaxşılaşdırılması yolu ilə onlar özünüreallaşdırmaya hazırlanmalıdırlar. Bunun üçün pedaqoji prosesdə özünüfəallaşdırmanın səmərəli yollarından istifadə edilməlidir. Burada fəal təlim metodları adı altında elə vasitələr nəzərdə tutulur ki, sonda tələbələr aşağıdakı imkanları əldə etsinlər: dərkətmə (idrak) fəallığı yaransın; inkişafətdirici pedaqoji təsirlərə adekvat münasibət göstərsinlər; tələbə qruplarında birgə, əməkdaşlıq fəaliyyətinə qoşularaq uğur qazansınlar; birgə fəaliyyətdə özlərinin subyektiv fəallığını təmin etsinlər; fərdi potensialını, bacarıqlarını və qabiliyyətlərini əməkdaşlıq şəraitində reallaşdırsınlar.

11. Tələbələrin özünüreallaşdırması istiqamətində aparılan işlərdə bir sıra sahələr üzrə əlaqələrin yaradılması vacibdir. Bu prosesdə tələbələrdə özünüreallaşdırma üçün zəruri olan biliklərin mənimsənilməsi, vərdiş və bacarıqların formalaşdırılması prioritet olmalıdır. Özünüreallaşdırmanın tərbiyəsi və özünütərbiyəsi işinə aşağıdakı sahələri daxil etmək olar: sosial fəallığın təmin olunması; vətəndaşlıq hissini formalaşdırılması; əməksevərliyin və rəqabətəqabilliyin inkişafı.

12. Tələbələrin sosial uyğunlaşmasına müsbət təsir göstərə biləcək, onların səmərəli sosiallaşmasına, nəhayət özünüreallaşdırmasına imkan yaradacaq metodikalardan istifadə olunması səmərəli nəticələr verir: tələbələrdə sosial, iqtisadi, hüquqi, psixoloji bilik və bacarıqların formalaşdırılması, onların sosial münasibətlər sisteminə qoşulması və öz hüquq və vəzifələrini bilmək, özünün sosial müdafiəsinə nail olmaq; peşə fəaliyyətinə hazırlıq, nəzəri və praktik peşə qabiliyyətlərinin inkişafı; rəqabətəqabilliyin forma-

laşdırılması, davranış mədəniyyətinin inkişafı; mənəvi dəyərlərin və humanist mövqeyin formalaşdırılması, insanlara kömək etməyə və digər əxlaqi addımlara hazır olan empatik hissələrin inkişafı; vətəndaşlıq tərbiyəsi, şüurlu vətəndaşlıq məsuliyyətinin, vətəndaşlıq hissəsinin formalaşdırılması, cəmiyyətin və dövlətin idarə olunmasında iştirak etmə qabiliyyətinin aşılması; sağlam həyat tərzinin formalaşdırılması, səmərəli qidalanma, bədən tərbiyəsi və idmanla məşğul olma, normal ailə münasibətləri, etik mədəniyyət, ziyanlı vərdislərə mənfi münasibət; şəxsi həyatını qurmaq üçün lazımı qabiliyyətlərin formalaşdırılması, ailənin ləyaqətli və kamil olması, şüurlu analıq və atalıq mövqeyinin yaranması.

13. Demografik amillərin neqativ təsirlərinə üstün gələrək özünüreallaşdırmaq üçün tələbələrə fərdi işin aparılmasına da ciddi ehtiyac vardır. Bu iş onların subyekt kimi formalaşması istiqamətində qurulur. Bunun üçün tələbələrin maraq və tələbatlarını nəzərə alınır, özünüreallaşdırması üçün şərait yaradılır, potensial imkanların açılmasına stimül verilir, asudə vaxtın planlaşdırılması və təşkili qaydaları öyrədilir.

14. Ətraf aləmlə sosial əlaqələrin və münasibətlərin genişləndirilməsinə istiqamət verilir, ətraf aləmlə müxtəlif münasibətlərə girərək özünün sosial rollarının müəyyənləşdirilməsi, sosial qarşılıqlı əlaqə dairəsinin zənginləşdirilməsi; müxtəlif sosial münasibətlərin inkişafı, bu sistemdə özünün sosial rolunun müəyyənləşdirilməsi və özünüreallaşdırma üçün şərait yaradılır.

15. Tələbələrə aparılan pedaqoji işdə gözlənilməli olan mühüm məsələlərdən biri də onlarda sosial dözümlülüyn tərbiyəsidir. Bu, onların rastlaşdığı həyatı çətinliklərlə mübarizəyə hazırlığını, üzləşdikləri neqativ demografik təsirdən yaxa qurtarmağın yollarını tapmaq bacarığının aşılmasını təmin edir.

16. Tələbələrin özünüreallaşdırmasına sistemli yanaşma onlarda yaradıcılıq potensialının inkişaf etdirilməsinə, özünüifadəyə və özünüreallaşdırmaya imkan verir. Bu o zaman mümkün olur ki, problemlərin həllinə real yanaşılır, tərbiyə işi yalnız çətinliklərin həlli istiqamətində məsləhət vermək, empatik yanaşma ilə məhdudlaşmır, onların praktik həlli öyrədilir. Bu sahədə müəllimlərlə tələbələr arasında qarşılıqlı anlaşıma, inam, etibar mühiti yaradılır.

17. Digər mühüm amil tələbələrin akademik sahədə əldə etdikləri uğurlarla bağlıdır. Əgər tələbə imtahanlardan yaxşı qiymət alır, universitetdə keçirilən tədbirlərdə yaxından iştirak edir, müsabiqə, seminar, bayram şənlikləri və d. xarakterli tədbirlərin təşkilatçılarından, iştirakçılarından biri olursa, onun özünüreallaşdırma tələbatı ya qismən, ya da əsasən ödənilmiş olur. Ona görə də neqativ demografik amillərlə üzləşmiş tələbələrdə akade-

mik uğurlarının artırılması yolu ilə də onların özünüreallaşdırmasına imkan yaratmaq olar.

18. Tələbələrin akademik uğurlarını artırmaq yolu ilə də onların özünüreallaşdırmasına nail olmaq mümkündür. Bunun üçün tələbələrə ümumi peşə qabiliyyətləri, bu qabiliyyətlərdən sosial situasiyalarda səmərəli qaydada istifadə etmək bacarığı, bilikləri kombine etmək və yeni həll yolu tapmaq, prosesi nizamlamaq və qiymətləndirmək, öz davranışını dəyərləndirərək tənzimləmək, özünün fərdi stilini yaratmaq, özünüinkışaf etdirmək kimi səriştələr öyrədilir.

19. Tələbələrin özünüreallaşdırması sahəsində uğur qazanmanın ən səmərəli yolu “pedaqoq-tələbə” sistemində münasib şəraitin, iş formasının yaradılması və uğurdan yaranan sevinc, fərah hissinin birgə yaşanmasıdır. Eləcə də tələbə şəxsiyyətinin inkişafının daha bir səmərəli yolu onların yaradıcı fəaliyyətinin baş verdiyi situasiyadır. Müşahidə, dialoji ünsiyyət metodlarının köməyi ilə pediaqoq tələbələrin fərdi xüsusiyyətlərinə istinad edərək onları yaradıcı fəaliyyətə yönəldir, psixoloji və şəxsiyyət keyfiyyətlərini inkişaf etdirir. Nəticədə fəallıq artır, subyektiv mövqe yaranır, özü və başqaları ilə bağlı təşəbbüs və məsuliyyət artır, kollektivçilik hissi inkişaf edir, başlıcası - onların yaradıcılığı qəbul olunur və tələbə öz gücünə inanır.

20. Ali ixtisas təhsili sahəsində işləyən pediaqoqları demoqrafik amillər və onların tələbə şəxsiyyətinə, xarakterinə təsiri, belə ailələrin xüsusiyyətləri haqqında məlumatlandırmaq, bununla bağlı seminar, konfrans və b. xarakterki tədbirlər keçirmək, ali ixtisas məktəblərində demoqrafik problemlili tələbələrle iş planları hazırlımaq və həyata keçirmək, demoqrafik problemlili tələbələrdə özünüreallaşdırma imkanlarını müəyyənləşdirmək, onlara müvafiq şəraitin yaradılması və fərdi işin təşkili, demoqrafik problemlili tələbələrdə özünüreallaşdırma motivinin gücləndirilməsi də bu sahədə aparılmalı olan pediaqoji işlər sırasındadır.

21. Tədqiqatda apardığımız təhlillər belə deməyə əsas verir ki, pediaqogikada və psixologiyada özünüreallaşdırma fenomeni ayrılıqda baş verən proses kimi deyil, şəxsiyyətin inkişafı və formalaşmasının başlıca göstəricisi kimi nəzərdən keçirilir. Özünü reallaşdırma bilən şəxsiyyətin keyfiyyətləri ilə özünüreallaşdırmanın quruluşu arasında yaxın əlaqə vardır. Bu baxımdan ali məktəb tələbələrinin özünüreallaşdırmasına şəxsiyyətin formalaşmasının tərkib hissəsi kimi baxıla bilər. Bu işə müasir təhsildə aktual problemlərdən biri kimi qəbul olunur. Həmin reallıq nəzərə alınaraq tələbələrdə özünüreallaşdırmanın xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilməli, struktur elementləri diferensiasiya olunmalı, bu sahədə aparılmalı olan işlər ali məktəblərdə qurulan tərbiyə işinin tərkibinə daxil edilməlidir.

Dissertasiyanın məzmunu aşağıdakı əsərlərdə öz əksini tapmışdır:

- 1.Özünüreallaşdırmanın sosial-pedaqoji məsələləri // Azərb. Resp. Təhsil Problemləri İnstitutunun Elmi əsərləri, Bakı, 2010, №2, s.190-194.
2. Sosiallaşma prosesində tələbələrdə özünügerçəkləşmənin xüsusiyyətləri. Azərbaycan Müəllimlər İnstitutunun Xəbərləri. Bakı, 2011, №4, s.67-73.
- 3.Demoqrafik amillərlə üzləşmiş tələbələrdə özünüreallaşdırma probleminin nəzəri məsələləri. Azərb. Resp. Təhsil Problemləri İnstitutunun Elmi əsərləri Bakı, 2012, №1, s.126-132.
- 4.Demoqrafik amillərlə tələbələrin özünügerçəkləşdirməsi arasında əlaqə. Bakı Slavyan Universiteti. Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. Bakı, 2012, №1, s.217-225.
5. Самореализация студентов в условиях негативных демографических воздействия как проблема современного образования. Вектор науки. Тулятинского Государственного Университета. Серия «Педагогика, психология». Туляти, 2012, №1, с.95-97.
6. Связь между самореализацией студентов и демографическом фактором. Psihologue. Revista ştintico-practică Молдова, 2012, 1/2012, с. 66-73.
7. Проблемы самореализации студентов и демографических фактор. Проблемы современного образования. Материалы III международной научно-практической конференции. 10-11 сентября, 2012 года. Пенза-Шадринск, 2012, с.182-186.
8. Demoqrafik .çətinliklərlə üzləşmiş tələbələrin əsas maraqları özünüreallaşdırması xüsusiyyətləri. Gənc tədqiqatçıların Respublikası elmi-praktik konfransının materialları (27 aprel 2012-ci il). Bakı, 2012, s.193-197.

Устранение демографических факторов, негативно влияющих на самореализацию студентов.

Резюме

Диссертация посвящена одной из актуальных проблем современного общества – проблеме устранения демографических факторов, которые негативно влияют на самореализацию студентов. В каждом обществе самореализация человека связана с одной стороны, с национальной культурой, социально-экономическими реальностями, которые существуют в этом обществе, а с другой стороны – с индивидуально – психологическими особенностями, воспитательной средой. Однако есть немало факторов, негативно влияющих на самореализацию. Например, потеря здоровья и имущества впоследствии стихийных бедствий, смерти, развода, повторного брака, миграции, безработицы и других демографических факторов, которые оказывают тормозящее действие на самореализацию.

Отсюда - серьезная необходимость в изучении демографических факторов, негативно влияющих на самореализацию студентов, в обобщении путей и способов педагогической работы, проводимой в этой среде.

В I главе диссертации «Теоретические проблемы демографических факторов, негативно влияющих на самореализацию студентов» дается объяснение исследовательских подходов в педагогическо-психологической литературе, раскрываются особенности самореализации студентов, рассматривается связь между демографическими факторами и самореализацией студентов.

Во II главе под названием «Направления педагогической деятельности по устранению негативного влияния демографических факторов на самореализацию студентов» рассматриваются особенности педагогической работы по развитию академических успехов студентов, столкнувшихся с негативным воздействием демографических факторов на основе экспериментально-опытного материала, определяются направления диагностической, консультативной и коррекционной работы при самореализации студентов в условиях воздействия демографических факторов.

В заключении диссертационной работы сделаны соответствующие выводы и даны необходимые рекомендации.

**ELIMINATION OF DEMOGRAPHIC FACTORS AFFECTING THE
STUDENTS' SELF-REALIZATION**

Summary

Thesis is dedicated to one of the urgent problems of modern society - the problem of eliminating the demographic factors that negatively affect the self-realization of students. In every society, personal fulfillment is linked on the one hand, the national culture, socio-economic realities that exist in this society, on the other hand - with the individual - psychological characteristics, educational environment. However, there are many factors affecting the self-realization. For example, the loss of health and property subsequently disasters, death, divorce, remarriage, migration, unemployment, and other demographic factors that have an inhibitory effect on the self-realization. Hence - a serious need in the study of demographic factors affecting the students' self-realization, in summarizing the ways and methods of educational work carried out in this environment. As I headed thesis " Theoretical problems of demographic factors affecting the students' self-realization " explains research approaches in pedagogical- psychological literature, describes the peculiarities of self-realization of students examines the relationship between demographic factors and the students' self-realization .In Chapter II, entitled "Directions educational activities to address the adverse impact of demographic factors on students ' self-realization ' discusses the features of educational work to promote the academic success of students, faced with the negative impact of demographic factors on the basis of experimental and experimental material, the avenues for diagnostic, counseling and remedial work for self-realization of students in the impact of demographic factors. In conclusion, the thesis appropriate conclusions and given the necessary recommendations.

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ
РЕСПУБЛИКИ
АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ
ПЕДАГОГИЧЕСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ**

На правах рукописи

Гюльтекин Рамиз гызы Гасанова

**УСТРАНЕНИЕ ДЕМОГРАФИЧЕСКИХ ФАКТОРОВ, НЕГАТИВНО
ВЛИЯЮЩИХ НА САМОРЕАЛИЗАЦИЮ СТУДЕНТОВ**

5804.01 – Общая педагогика, история педагогики и образования

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т
диссертации на соискание ученой
степени доктора философии по педагогике

БАКУ – 2013